

V

Budućnost sećanja Istorijska nauka, memorijalni centri, mediji

Istorijska nauka

Norbert Frej

Društvena rasprava sa nasleđem nacionalsocijalizma i njegovih zločina, koja se od poznih pedesetih godina razvijala kao karakteristika političke kulture Savezne Republike Nemačke, već je otprilike jednu deceniju podvrgnuta fundamentalnim promenama. Više u njenom sprovođenju, nego u njenoj anticipaciji, otada se u istorijskom istraživanju probijaju refleksije drugog reda. One su u međuvremenu već dovele do priličnog – neki bi rekli dramatičnog – pomeranja naučnog interesovanja i njegovih saznanja: dalje od događaja „po sebi“, više ka istoriji docnijeg ophođenja prema tim događajima, njihovom poimanju i posledicama. Time se proširuje istorija „Trećeg rajha“ potonjom istorijom nacionalsocijalizma, koja je u znaku „savladavanja prošlosti“ decenijama uglavnom ostajala prikrivena. (*Savladavanje prošlosti* ovde je prevedena tipična novija nemačka fraza *Vergangenheitsbewältigung*, kojom se obeležava pretežno kritičko razmatranje zločina počinjenih za vreme vladavine nacionalsocijalizma, rasizam, proterivanja, holokaust itd. U odgovarajućoj literaturi na engleskom jeziku obično se koristi *dealing with the past*. – Prim. prev.).

Uzroci te promene su višeslojni i pružaju se od systemske logike jednog medijskog društva koje je u ekspanziji, sve do zahteva za unošenjem inovacija u historiografiju, za koje se smatra da su izazvane „kulturologijom“. Međutim, dva uzroka valja posebno istaći: Prvo, političku cenzuru epohe godina 1989/90,¹⁾ a drugo, oprostaj od svedoka nacionalsocijalističkog vremena, koji se devedesetih godina ubrzavao, a u međuvremenu se većim delom i realizovao.

Promena generacija i perspektive

Ko je na početku rata taman bio punoletan, danas je star 84 godine. Znači da nisu više mnogobrojni oni koji imaju lična sećanja na suštinsko vreme „Trećeg rajha“, a u kontinuitetu će ih biti sve manje. Oproštaj od savremenika nacionalsocijalističkog vremena, od onih koji su tada lično nešto mogli da preuzmu ili propuste, dospeo je u svoju završnu fazu, a ništa to ne demonstrira impresivnije od truda masovnih medija da pridobiju nosioce tobože autentičnog sećanja: Sada je interesantan onaj koga obeležava odsjaj svedoka. U pogledu te teme, poruke jednog Stivena Spilberga i njegove zadužbine „Šoa“ identične su trudu televizije, koja sećanjima pojedinaca – takođe i takozvanih „malih ljudi“ – daje u svojim serijama savremenoj istoriji više prostora nego ikada do sada.

Akadska istorijska nauka pokazuje se začuđujuće otpornom, u najmanju ruku u odnosu na jednu metodološki, doduše, nikada naročito istaknutu delimičnu disciplinu, kao što je savremena istorija. ²⁾ „Laže kao svedok - savremenik“, taj sarkastični diktum, koji je bilansirao iskustva uzdržanih pokušaja istraživanja pedesetih i šezdesetih godina, može da se čuje još i danas. (Nemačka nauka i mediji često koriste reč „Zeitzeuge“ za lice koje može da se izjasni o istorijskom zbivanju koje je lično doživelo. Čini se da se takva reč nije oformila na drugim jezicima, na engleskom se govori o „oral history“ /usmenom predanju/ – u konkretnom pojedinačnom slučaju o „witness of a time period“ /svedoku jednog vremenskog perioda/. - Mi smo odlučili da u tekstu koristimo prevod „svedok vremena“. – Prim. prev.). Pri tom se previđa da upravo mogućnost svedoka vremena da uloži prigovor čine istoriju savremenom – i da oproštaj od svedoka vremena koji mogu intervenišu predstavlja kraj savremene istorije (*histoire contemporaine*.) ³⁾ Naime, sa svedocima vremena, savremena istorija gubi onu naročitu izvornost i pravo na postavljanje veta, čime se razlikuje od „normalne“ istorije.

Međutim valja postaviti pitanje da li „normalna“ istorija nastaje već i zbog toga što savremena istorija nacionalsocijalističkog doba sada neminovno postaje istorija nacionalsocijalističkog doba? Ili zar sve nije upravo suprotno: da li se onome, što mi na svaki način shvatamo kao nenormalno jezgro nacionalsocijalizma, približavamo sve više upravo što je veće odstojanje? A ako bi bilo tako: možda zbog toga, što se decenijama držala na odstojanju ne,

doduše, opšta istorija „Trećeg rajha“, ali itekako monstruozno moralno destruktivno iskustvo nacionalsocijalističkog doba,? Zbog toga što su svedoci vremena doslovno hteli da se distanciraju što više od sećanja – i to, doduše sa različitim uspehom i sa različitim motivima, žrtve koje su ostale žive jedva nešto manje od sledbenika i krivaca.

Tendencije određene preorijentacije socijalnih potreba za sećanjem ne zapažaju se tek od protekle decenije, iako su devedesete godine donele naročito приметne promene. Kao najava tih promena moglo bi da se shvati emitovanje televizijske serije *Holokaust* (1979.) koja je objasnila činjenicu ubistva Jevreja za koju je svako znao, ali koja se retko pojavljivala u društvenoj svesti i time stvorila mogućnosti da se saoseća sa žrtvama. U najmanju ruku isto je tako važno za dalji razvoj da je od tada postojao pojam, koji je ono pojedinačno zločinačko iz nacionalsocijalističkog doba obuhvatilo jednom rečju koja se mogla razumeti mimo svih jezičkih i kulturalnih granica. A sa stanovišta smene generacija, valja dodati da je ta američka dokumentarna drama zatekla (zapadne) Nemce u jednom trenutku, kada je društvena moć delovanja funkcionerskih elita preuzetih iz nacionalsocijalističkih vremena znatno počela da popušta; već su i najmlađi među njima dostigli penzionersko doba kada se *Holokaust* pobrinuo za konstataciju: „Jedna nacija je zapanjena.“⁴⁾

Nezavisno od – sa današnjeg stanovišta više nego respektabilne – kvote gledanosti od prosečno gotovo 30 procenata odraslog stanovništva, statistike su već tada ukazivale na to da je spremnost suočavanja sa sećanjem na nacionalsocijalističko doba bila najintenzivnija kod omladine.⁵⁾ U starosnim kohortama onih, koji su bili pomoćnici protivvazdušne odbrane i mladi vojnici na frontovima, čini se da se ta spremnost još jedanput pojačala dostizanjem faze bilansiranja sopstvenog života. Najimpresivnija indicija za to, u drugoj polovini devedesetih godina, bila je takozvana izložba Vermahta, čije je dokazivanje tesne povezanosti vođenja rata sa ubistvom Jevreja, ma koliko to i nije bila nikakva novost iz perspektive ekspertske nauke, po prvi put prodrlo u društvo – doduše ne baš do svakog pojedinca, ali svakako do takozvanih svedoka vremena.

Što se tiče uloge istorijske nauke u tim javnim diskursima o sećanju moralo bi da se konstatuje: ona je u njima pre svega učestvovala u liku onih svojih predstavnika koji su još i sami pripadali

generaciji sa iskustvima iz „Trećeg rajha“; oni su u tom pogledu reflektovali promene, ali ih zapravo nisu unapređivali. To naročito jasno demonstrira spor između istoričara iz sredine osamdesetih godina, koji zapravo nije toliko izazvalo uzbuđenje kao ekspertska kontroverza, koliko borba oko sećanja unutar iste generacije. Tačnije rečeno, kao rasprava o značenju holokausta unutar sećanja Nemaca, koje se menjalo. (Slično bi moglo da se kaže i za debatu oko govora Martina Valzera prilikom primanja nagrade za mir 1998. godine, u kojoj, doduše, istoričari nisu igrali nikakvu ulogu.) (Primajući međunarodnu nagradu za mir, koju nemački knjižari i izdavači svake godine dodeljuju povodom sajma knjiga u Frankfurtu na Majni, poznati nemački književnik Martin Valzer, rođen 1927. godine, rekao je da je „instrumentalizacija holokausta“ iritirajuća, protiv čega su protestovali mnogi, pored ostalog i jevrejska udruženja. – Prim. prev.).

Suprotstavljanjem teoretskih shvatanja sećanja kao „komunikativnog“ i „kulturološkog“ pamćenja ⁶⁾ usled takvih različitih perioda dešavanja, izgleda da se ne rešava problem; po svojoj prilici bilo bi preciznije, imajući u vidu dugu istoriju bavljenja nacionalsocijalističkom prošlošću, da se govori o generacijskim sećanjima i promenama njihovih međusobnih odnosa.

Delovanje spora među istoričarima je unutar struke u svakom slučaju bilo jasno: počevši od poznih osamdesetih, a pre svega devedesetih godina, empirijsko istraživanje holokausta i koncentracionih logora u Nemačkoj dobilo je znatno intenzivniji i širi raspon. Ti naponi u istraživanju – a po pravilu se radilo o kvalifikacionim radovima – bili su nošeni od druge, a još i više, od sada već treće generacije istraživača, znači od unuka krivaca, saučesnika i žrtava. ⁷⁾

Uporedo sa tim širenjem istraživanja holokausta, došlo je kako do radikalne, tako i do tihe promene perspektive, koja je gotovo neprimetno porušila temelje „klasičnog“ pisanja savremene istorije: ⁸⁾ naime, fokusiranje na 1933. godinu i na pitanje kako je moglo da dođe do uništenja vajmarske demokratije. ⁹⁾ Sa slučajem koji je imao najveće posledice, jednim antidemokratskim „nasilnim preuzimanjem vlasti“ svakako se pedesetih i šezdesetih godina bavila i istorijska nauka u drugim zapadnim zemljama; (u Nemačkoj se rečju „*Machtergreifung*“ – nasilno preuzimanje vlasti, koju autor više puta koristi, odomaćio pojam o nasilnom preuzimanju vlasti Hitlerove nacionalsocijalističke partije 1933. godine. - (Prim.

prev.) u mladoj Saveznoj Republici Nemačkoj je, doduše, oštro naglašavanje diskontinuiteta sa 1933. godinom značilo i baš dobrodošlu relativizaciju pitanja kontinuiteta 1945. godine.

Početno fiksiranje svedoka vremena i istoričara savremene istorije na fazu nacionalsocijalističkog „nasilnog preuzimanja vlasti“ i faze političke monopolizacije vlasti koja je usledila delovalo je decenijama – iako je istraživanje uskoro dokazalo da za Hitlera na kraju krajeva, ni jedno, ni drugo nije bilo povezano sa naročitim teškoćama – i bitno je doprinelo tome da se „Aušvic“ tek relativno kasno sagledao kao jezgrovi događaj nacionalsocijalističkog doba. „1933“ je utoliko u dvostrukom smislu te reči služila kao očište, koje je zaklonila perspektivu „sloma civilizacije“. (Dan Diner). (Fluchtpunkt - očište – naziv je za tačku u kojoj se u perspektivi sreću sve linije koje su u stvarnosti međusobno paralelne – na engleskom *vanishing point /tačka nestajanja/* – na nemačkom glasi *Fluchtpunkt*. Govoreći o „dvostrukom smislu“ tog pojma, autor koristi igru rečima, jer *die Flucht* je na nemačkom bekstvo, znači, on ne pominje samo perspektivu nego i da se nekuda beži. Dan Diner, rođen u Minhenu, je profesor za noviju istoriju na univerzitetu u Jerusalimu. – Prim. prev.) Zbog toga je, u određenom dubljem smislu, nemačko istraživanje nacionalsocijalizma uspeo u međunarodnom pogledu da uhvati priključak tek od kada je ozbiljno shvatilo „Aušvic“ kao osovину tumačenja.

Valja dakle utvrditi: smena starije perspektive istraživanja „1933“ nije bila samo posledica promene generacija, nego takođe i progresivnog otvaranja nemačkog sećanja. Spomenik holokaustu u Berlinu će tom razvoju pružiti simbolički izraz – i time razjasniti da se radi o nečemu, što znači daleko više od nekakve akademske promene perspektive.

Diskurs o nacionalsocijalizmu posle završetka svedočanstva savremenika

Konstatacija da diskurs o nacionalsocijalizmu određuju oni koji su rođeni u međuvremenu, svakog dana je sve tačnija. Pogrešno razumeti tu činjenicu kao sarkazam, može samo onaj, koji principijelno negira mogućnost istorijskog predstavljanja i sa frazom „instrumentalizacija“ pokušava da širi strah. Jer, šta bi bilo loše u tome, da na polju istraživanja, u medijima – i to nezavisno od ranije već pomenute zavisnosti od autentičnosti – a na kraju i

u politici, oni koju su kasnije rođeni preuzmu rad na sećanju? Potpuno na stranu što ne postoji nikakva alternativa, ako ne želimo da se objavi da je rasprava sa nacionalsocijalističkom prošlašću završena.

Instrumentalizacija je bila i jeste od vjkada u igri, ako želi da se podseti na ono što je prošlo: uvek se vrši izbor i uvek postoji neki razlog zašto baš ovo a ne ono valja sačuvati od zaborava ili otrgnuti od zaborava – pre trideset godina to se sa manje okolišanja nazivalo interesom saznanja. Teoretski dakle, ne postoji nikakav povod da se neko da impresionirati tobože uzvišenim upozoravajućim govorima protiv „instrumentalizacije“ holokausta, koji trenutno doživljavaju izvesnu konjunkturu.¹⁰⁾ Ni praktično za to ne postoji nikakav razlog, jer ni jedan kritičar još nije uspeo da objasni kako bi trebalo da izgleda „pravilno“, neinstrumentalizovano ophođenje sa holokaustom.

To što je, međutim, uvek nanovo potrebno, jeste otvorena diskusija o primerenosti specifičnih instrumentalizacija – jednostavnije rečeno: „poukama istorije“. To što je nemački ministar inostranih poslova radi obrazloženja intervencije NATO na Kosovu 1999. godine relativizirao istorijski naučeno iskustvo kanonizirano od osnivanja Savezne Republike Nemačke („Nikada više rat!“) da bi aktuelizirao drugo („Nikada više Aušvic“), logični je izraz političke kulture koja se u velikoj meri definiše preko kritičkog ophođenja sa nacionalsocijalističkom prošlašću. Međutim, upravo zbog toga ne sme da izostane debata o tome da li je odgovarajuće stvaranje analogija opravdano.

Neizvesno je koliko akademska istorijska nauka može i koliko će u budućnosti doprineti takvim debatama, ali ne bi trebalo preceniti njene mogućnosti. Međutim, dobro bi joj pristajala uloga čuvara kritičnog sećanja. To važi, pogotovu uzevši u obzir pozadinu znakova, kojih je sve više, u prilog jedne političke kulture „Berlinske republike“, koja teži da izađe iz bonske tradicije, u kojoj se čini da se povlači samokritički odnos prema nacionalsocijalističkoj prošlosti¹¹⁾ štaviše, kao što poneko misli, ona sa svoje strane već predstavlja prošlost.¹²⁾

Zanimljivo je, da se te političke promene u pogledu prošlosti sprovode u zavisnosti od unutrašnje klime Savezne Republike Nemačke, u senci moralno svakako dobronamerne, ali svojim dejstvima ipak još sasvim otvorene generalizacije sećanja na nemačke zločine protiv čovečanstva u ime nekakve globalne politike

ljudskih prava. Specifični evropsko-politički motiv tih nastojanja leži u stvaranju sećanja na holokaust koja bi nas upućivala na nacionalna sećanja – i previzilazila njihove različite posleratne mitove – u kojima se genocid nad evropskim Jevrejima u neku ruku pretvara u negativni osnivački mit EU.¹³⁾

Koliko god je takav rad na sećanju unapređen završetkom suprotstavljanja na relaciji Istok-Zapad i podele kontinenta, toliko je, međutim, u međuvremenu takođe jasno: njene dimenzije se pružaju i izvan Evrope. Na prelazu iz 20. u 21. vek. reč je o slikama vodiljama ljudskog sećanja u kome holokaust obeležava slom moderne civilizacije, koji se više ne može povući i na koga treba podsećati kao na simbol permanentnog ugrožavanja. Egzaktno tu nameru demonstrirao je početkom 2000. godine nastup bez predsedana predsednika vlada i ministara inostranih poslova u Švedskoj. Kakve god bile dnevno-političke kalkulacije državnika i državnica, koji su učestvovali na „Štokholmskom međunarodnom forumu o holokaustu“, doneta je deklaracija u kojoj se nedvosmisleno kaže: „Karakter holokausta, koji se može smatrati bez predsedana, uvek će posedovati univerzalno značenje“; dimenzija zločina za sva vremena treba da se sačuva u kolektivnom sećanju – takođe i kao opomena humanosti i pravičnosti.¹⁴⁾

Istovremeno su se potpisnici deklaracije obavezali da će preduzeti nove napore u cilju „obrazovanja o holokaustu“. To znači da saznanja o tome treba da se prenose i u onim zemljama u kojima u tom pogledu ne postoji neposredna veza sa sopstvenom istorijom. Reč je, dakle, zaista o univerzalizaciji sećanja na holokaust, o njegovom utemeljenju u globalno sećanje. Sa političkih i edukativnih gledišta, taj se napor može pozdraviti, možda takođe i u okviru emfatične dijagnostike vremena.¹⁵⁾ U najmanju ruku, iz perspektive istoriografije postavlja se i pitanje, da li i na koji način se na putu ka takvoj „globalizaciji“ može izbegnuti dekontekstualizacija istorijskog zbivanja.

Rizici takve dekontekstualizacije leže ne samo u gotovo nužnom skraćivanju istorije „Trećeg rajha“ baš u trenutku kada kraj svedočanstva savremenika otvara mogućnost – ali takođe zasni-va i neophodnost – da se istorijska rasprava sa nacionalsocijalizmom ne vodi više kao kritika Savezne Republike Nemačke, nego po principu „sui generis“. Na to se nadovezuje da bi politika sećanja u potpunosti usmerena ka „globalizaciji“ mogla da postane preterano veliki zahtev: kako za narode, koje je Nemačka napala

od 1939. godine nadalje, tako još i više za individue koje sa prošlošću Drugog svetskog rata povezuje više od moralnog postulata usmerenog ka budućnosti – pa i za poslednje preživjele i potomke žrtava,¹⁶⁾ ali takođe i za Nemce koji žive sa nasleđem krivaca.

Početkom 21. veka, istoričari holokausta stoje pred dvostrukim izazovom politike i medija. Zbog toga će više nego ikada biti bitno da se pokuša sa očuvanjem konteksta u okviru novog pripovedanja istorije, koji jasnoću i kompleksnost više neće shvatati kao suprotnosti. Istovremeno trebalo bi se, kako i Saul Fridlender naglašava,¹⁷⁾ obraćati kako intelektu, tako i emocijama: drugim rečima, savladati bojazan da se imenuje radikalno zlo koje takođe, i upravo baš sekularizovani svet prepoznaje u holokaustu.

Primedbe

- 1) Pretpostavku da bi kraj DDR (Nemačke Demokratske Republike) mogao da učini „dvostruko udaljenom prošlošću“ Saul Fridlender (Saul Friedländer) izrazio je već 1990. godine. Videti isto u „Martin Brosat i istorizacija nacionalsocijalizma“ („Martin Brosat und die Historisierung des Nationalsozialismus“) u Henke, Klas Ditmar/Natoli, Klaudio (priređivači) „Sa patosom trezvenosti“ („Mit dem Pathos der Nüchternheit“) Martin Brosat, Institut za savremenu istoriju i istraživanje nacionalsocijalizma, Frankfurt na Majni / Njujork 1991, str. 155-171, ovde str. 160.
- 2) Videti takođe radove od značaja, putokaze istraživačke grupe oko Luca Nithamera, (Lutz Niethammer), koji je već osamdesetih godina u istraživanje nacionalsocijalizma uveo metodičku koncepciju „usmenog predanja“; naročito od istog (kao priređivača) „Godine se ne znaju u koje danas da ih staviš“ („Die Jahre weiß man nicht, wo man die heute hinsetzen soll“. „Iskustva fašizma u Rurskoj oblasti“. („Faschismusrefahrungen im Ruhrgebiet““, Berlin, Bon, 1983.
- 3) Ja se ovde i u nekoliko sledećih pasusa usmeravam na svoj članak „Oproštaj od svedočanstva savremenika. Nacionalsocijalizam i njegovo istraživanje na putu u istoriju“, („Abschied von der Zeitgenossenschaft. Der Nationalsozialismus und seine Erforschung auf dem Wege in die Geschichte“) u „Radionici istorije“ („Werkstatt Geschichte“) 7, (1988) 20, str. 69-83.
- 4) To je podnaslov džepne knjige izašle nekoliko nedelja posle emisije Merteshajmer, Peter/Frencel, Ivo, (priređivači), „U unakrsnoj vatri: Televizijski film holokaust. Jedna je nacija zapanjena“ („Im Kreuzfeuer: Der Fernsehfilm Holocaust. Eine Nation ist betroffen“), Frankfurt na Majni, 1979.

- 5) Vidi Magnus, Uve: (Magnus, Uwe) „Kvote uključivanja i učešće u gledanosti“ („Die Einschaltquoten und Sehbeteiligungen“) na istom mestu, str. 221-224.
- 6) Uz to Asman, Jan (Assmann Jan) „Kulturno sećanje. Pismo, sećanje i politički identitet u ranim velikim kulturama“ („Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen“), Minhen, 1977. naročito str. 48-56.
- 7) Kao primer za to Pol, Diter, (Pohl, Dieter) „Holokaust. Uzroci, događaj, posledice“ („Holocaust. Die Ursachen, das Geschehen, die Folgen“) Frajburg itd. 2000; tamo se takođe aktuelno upućuje na literaturu. Nedostatak istraživanja, koja se vrše u ovoj zemlji, upravo je uzrok što do sada još uvek jedva da se uspevalo sa preuzimanjem perspektive zatvorenika i žrtava.
- 8) Kao paradigma za to služe radovi Braher, Karl Ditriha „Raspuštanje Vajmarske republike. Studija o problemu propadanja moći u demokratiji“, (Bracher, Karl Dietrich: „Die Auflösung der Weimarer Republik. Eine Studie zum Problem des Machtverfalls in der Demokratie“), Filingen, 1955; isti Zauer, Wolfgang/ Šulc, Gerhard: „Nacionalsocijalističko preuzimanje vlasti. Studije uz uvođenje totalitarnog sistema vlasti u Nemačkoj 1933/34“ („Sauer, Wolfgang/ Schulz, Gerhard: „Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34“, Keln, Opladen. 1960. informativno su to sada takođe, isto: „Istorija kao iskustvo. Razmatranja za 20. vek“, („Geschichte als Erfahrung. Betrachtungen zum 20. Jahrhundert“) Štutgart, 2001.
- 9) Sa istim simboličkim sadržajem, ali kao što se moglo očekivati, sa umerenim odjekom, nemačka socijaldemokratija je avgusta 2000. godine to pitanje ponovo stavila u vidokrug javnosti, kada je slavila 100. rođendan svog bivšeg poslanika imperijalne skupštine, (rajhstaga) Jozefa Felnera, koji je zajedno sa svojim kolegama iz frakcije odbio da odobri zakon o prenošenju vlasti vladi. (Na nemačkom je to poseban pojam *Ermächtigungsgesetz*, a radi se o zapravo protivustavnom prenošenju svekolike vlasti Hitlerovoj vladi. – Prim. prev.).
- 10) U tom smislu takođe i razumljive primedbe Jehude Bauera „Ubistvo kao cilj“, (Yehuda Bauer: „Mord als Ziel“) u specijalnom broju časopisa Špigel, (Spiegel Special“ 1, (2001), „Pristustvo prošlosti“, („Die Gegenwart der Vergangenheit“) str. 30-35.
- 11) To bi se uostalom moglo prigovoriti polemici Karla Hajnca Borera (Karl Heinz Bohrer) koji se nedavno žalio na gubitak „istorijskog sećanja izdaleka“ krivicom neprekidne realizacije i vizuelizacije nacionalsocijalizma; vidi pod istim naslovom: „Bez sećanja. Deficit društveno-kritičke inteligencije“, („Erinnerungslosigkeit. Ein Defizit der gesellschaftskritischen Intelligenz“) u listu „Frankfurter Rundschau“ („Frankfurter Rundschau“) 16. 6. 2001.

- 12) Tako je pre svega poentirana dijagnoza Jejsman, Mihaela: „Do viđenja, jučerašnjem danu . Nemačka prošlost i politika sutrašnjice“, (Jeismann, Michael: „Auf Wiedersehen Gestern. Die deutsche Vergangenheit und die Politik von Morgen“), Minhen, 2001.
- 13) Vidi i prilog Dana Dinera u ovom tomu.
- 14) Stockholm Intenational Forum on the Holocoust. Proceodings. Štokholm, 2000. Str. 3. (Štokholmski međunarodni forum o holokaustu).
- 15) Vidi Levim Danijel/Snajder, Natan „Sećanje u globalnom dobu: Holokaust“, (Levy, Daniel/Sznaider, Natan: „Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocoust“), Frankfurt na Majni, 2001.
- 16) Vidi uz to i inspirativnu studiju Šomon, Žan-Mišel: „Konkurencija žrtava. Genocid, identitet i priznanje“ (Chaumont, Jean-Michel: „Die Konkurrenz der Opfer. Genozid, Identität und Anerkennung“), Lineburg, 2001.
- 17) Videti Fridlender, Saul: „Dajte sećanju imena“ (Friedländer, Saul: „Gebt der Erinnerung Namen“), govor uz dodeljivanje nagrade sestre i brata Šolo-u. Isto/ Remtsma, Žan Filip: „Dajte sećanju imena. Dva govora“, (/Reemtsma, Jan Philipp: „Gebt der Erinnerung Namen. Zwei Reden“), Minhen, 1999, str. 27-37.